

The Commercial and Industrial Transformation of Yazd during the Reza Shah Era (1921–1941); Analyzing the Transition from Traditional Trade to Modern Textiles based on Historical Documents and Reports

Atefeh Ranjbar Jamalabadi¹ , Gholamhossein Zargarinejad^{2*} , Amir Teymour Rafiei³

1. Department of Post-Islamic History of Iran, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: atefeh.ranjbarjamalabadi@iau.ir

2. Department of History, University of Tehran, Tehran, Iran. (Corresponding Author), Email: zargari@ut.ac.ir

3. Department of History, Maha.C., Islamic Azad University, Mahallat, Iran. Email: amtera.jh@iaumahallat.ac.ir

Article Info	Abstract
Article type: Research Article	This study examines the structural transformations of the economy in Yazd during the Reza Shah era (1925–1941), a period characterized by the intersection of the central government's "authoritarian modernization" policies and the indigenous capacities of one of Iran's traditional commercial hubs. Utilizing a historical approach with a descriptive-analytical method, this research is based on the analysis of newly discovered archival documents (including transportation bills of lading and commercial correspondence) alongside primary library sources. The findings indicate that while the modernization of transportation infrastructure and the establishment of a modern banking system provided the physical and financial foundations for growth, the primary catalyst for the shift in Yazd's economic paradigm was the "Foreign Trade Monopoly Act." By temporarily severing traditional trade arteries with foreign markets, this law compelled Yazd's economic elites into a process of "forced adaptation." Leveraging their guild-based intelligence and tax exemptions on machinery imports, Yazdi merchants diverted their commercial capital toward the establishment of joint-stock textile companies. The results suggest that Yazd's transformation from a traditional entrepôt into a modern industrial hub was the product of the reciprocal agency between the "modernizing state" and the emerging "merchant-industrialist class." Beyond industrial prosperity, this process led to the physical restructuring of the city and the replacement of the traditional credit system with a formal banking bureaucracy, laying the foundation for Yazd's modern economy.
Article history:	
Received:	
2025-12-28	
Accepted:	
2026-02-05	
Published online:	
Keywords: Yazd Trade, Reza Shah Era, Foreign Trade Monopoly, Modern Transportation, Yazdi Merchants	

Cite this article: Ranjbar Jamalabadi, Atefeh; Zargarinejad, Gholamhossein; Rafiei, Amir Teymour (2026). The Commercial and Industrial Transformation of Yazd during the Reza Shah Era (1921–1941); Analyzing the Transition from Traditional Trade to Modern Textiles based on Historical Documents and Reports. *The Journal of Islamic History and Civilisation*, 3(7), 155-178.

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1212908>

© The Author(s).

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1212908>

Publisher: Islamic Azad University
Science and Research Branch

Introduction

This study analyzes the structural transformations of Yazd's economy during the reign of Reza Shah (1925–1941). The central problem concerns the interaction between the state's "authoritarian modernization" policies—including modern transport infrastructure, the national banking system, and the Foreign Trade Monopoly Law—and Yazd's local dynamics. The research gap lies in the lack of studies utilizing newly discovered archival documents to explore the "forced adaptation" of merchants. The central hypothesis posits that the interplay between state structural pressures and the strategic intelligence of the merchant class was the primary driver of Yazd's transition from commercial capitalism to the textile industry. Using a descriptive-analytical method and relying on SAKMAQ documents, the findings indicate that the trade monopoly law acted as a catalyst rather than a deterrent, prompting economic elites to shift their strategy from traditional chambers of commerce to industrial joint-stock companies. This process, facilitated by modern infrastructure, integrated domestic markets and laid the foundation for Yazd's modern economy.

Materials & Methods

This study employs a qualitative historical approach based on content analysis. The research involves the description, explanation, and interpretation of data to extract scientific inferences regarding the socio-economic transformations of Yazd. Data collection follows a documentary-archival method, primarily utilizing primary sources, including:

Archival Records: Documents from SAKMAQ, comprising transport waybills, commercial correspondence, and consular reports.

Primary Sources: Specialized periodicals (e.g., Bank Melli Iran Magazine), economic memoirs (e.g., Golshan), and state statistical yearbooks.

Secondary Sources: Historical literature and peer-reviewed studies on Yazd's local history and Pahlavi-era modernization.

Research Gap and Innovation: While existing studies (e.g., Taheri, 1938; Saeidi & Shirinkam, 2009) have explored industrialization or local history, they often remain descriptive or mono-dimensional. This research fills a critical gap by simultaneously analyzing the triad of "strategic location," "merchant agency," and "national policy" through newly discovered banking and transport records (1928–1959).

Research Objectives: The ultimate goal is to explain Yazd's transition from commercial capitalism to industrial capitalism. Key objectives include:

Analyzing the impact of the Foreign Trade Monopoly Law on merchant investment patterns.

Examining how infrastructure modernization (modern banking and motorized transport) replaced traditional credit systems.

Investigating the adaptive strategies of local elites in redirecting capital into the textile industry.

Identifying the socio-spatial transformations of the city resulting from the rise of the industrialist class.

Results

1. Data Corpus and Scope of Analysis Since this study employs a qualitative-historical methodology, the "statistical population" is replaced by a comprehensive corpus of primary sources. This includes a systematic review of over 300 archival folders from SAKMAQ, comprising transport waybills, bank statements, and commercial letters from the 1925–1941 period. The analytical framework is based on the

qualitative content analysis of these documents to identify patterns of economic shift.

2. Qualitative Assumptions and Data Validation Before synthesizing the results, the following analytical assumptions and validation steps were applied:

Source Triangulation: To ensure historical "validity," data from SAKMAQ was cross-referenced with reports from the Bank Melli Iran and private memoirs (e.g., Golshan).

Contextual Integrity: Documents were analyzed within the broader framework of the "Foreign Trade Monopoly Law" to distinguish between voluntary and "forced" economic decisions.

3. Synthesis of Research Findings The analysis yielded three core results:

The Catalyst Effect of Monopoly: Findings confirm that the Foreign Trade Monopoly Law acted as the primary driver for structural change. By restricting traditional trade routes, it forced Yazd's merchant class to redirect capital toward domestic production.

Infrastructure Synergy: Archival waybills reveal that the transition from animal-drawn caravans to motorized transport, coupled with the establishment of modern banking bureaucracy, reduced transaction costs and facilitated the centralization of capital in the textile sector.

The Emergence of "Merchant-Industrialists": The results indicate a successful "forced adaptation." Yazd's traditional elites did not vanish; instead, they utilized tax exemptions for machinery imports to transform their commercial firms into joint-stock industrial companies, laying the foundation for Yazd as a modern industrial hub.

Conclusion

The economic transformations of Yazd during the Reza Shah era were not a random occurrence but the result of a strategic convergence between "State-led structural modernization" and the "Strategic agency of local merchant elites." The findings are summarized in three core pillars:

Geographical Integration and Logistics: The transition from the traditional caravan system to modern motorized transport integrated Yazd into the North-South transit corridor. This shift reduced transaction costs by 40% and provided the necessary logistical infrastructure for the importation of heavy industrial machinery.

Capital Shift (From Commerce to Industry): The Foreign Trade Monopoly Law (1931) served as a mandatory catalyst. By recognizing the limitations of traditional trade, Yazd's merchants redirected their capital from "consumer goods imports" toward the establishment of "Industrial Joint-Stock Companies." This transition transformed Yazd into the heart of Iran's textile industry and gave rise to a new class of "Merchant-Industrialists".

The Paradox of Modernization: This industrial boom carried significant socio-spatial costs. The replacement of traditional trust-based credit with bureaucratic banking, the suppression of small-scale artisanal crafts (Sha'rbafi), and the forced mobilization of labor (described as "Modern Slavery" in consular reports) highlight the authoritarian nature of this progress. Furthermore, the destruction of the historical urban fabric for modern avenues weakened the traditional social cohesion of the Bazaar.

Final Synthesis: Yazd successfully registered a unique model of development by blending traditional networks with modern administrative formalities. The city's contemporary industrial identity is fundamentally rooted in the structural "forced adaptation" and transformations of the Reza Shah period.

References

Ayati, Abdolhossein (1938), History of Yazd, Yazd: Golbahār. (In Persian)

- Banani, Amin).1961). The Modernization of Iran 1921- 1941, Stanford: Stanford University Press.
- Burrell. R. M. (ed). (1997). Iran political diaries, London: Archive editions.
- Documents from the Associations of Local Governments, Merchants and Guilds (1320-1300 AH) (2001). Prepared and edited by the Deputy of Management and Information Services of the Office of the President, 2 vols., Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. (In Persian)
- Eyn al-Saltaneh (1999). Memoris of Eyn al-Saltaneh Newspaper (Hero of Mirza Salvar), edited by Masoud Salvar and Iraj Afshār, Tehran: Asāfīr. (In Persian)
- Flor, Willem (2006). Essays on the Social History of Iran, 2 vols., translated by Abolghasem Sari, Tehran: Tous. (In Persian)
- Gholami, Shahram (2018). Agricultural Economy of Iran (Early Pahlavi Period), Tehran: Donyā-ye Eqtesād. (In Persian)
- Golshan, Jalal (2005). Yazd Yesterday; Customs, Traditions and Events of 1304-1384, edited by Mirzam Mohammad Kazemini, Qom: Sahīfeh kerad. (In Persian)
- Hallaj, Safiye and Morshedi, Abolfazl (1401). »Industrial modernization of Yazd in the Pahlavi era (Research on the modern textile industry of Yazd between 1310 and 1342)«, Social and Economic History Research, 11 (1), 53-85. (In Persian) (Journal)
- Hedayat, Mehdi Qoli Khan (1344). Memories and Dangers (A Glimpse of the History of Six Kings and a Corner of My Life), Tehran: Zauvār Bookstore. (In Persian)
- Ivanov, M. S. (1977). Modern History of Iran, translated by Houshang Tizabi and Hassan Ghaempanah, Tehran: Publication of the Tudeh Party of Iran. (In Persian)
- Karimi, Alireza and Mohammad Rezaei, "Trade Relations between Iran and Genoa during the Ilkhanate Period," History of Islam and Iran, Al-Zahra University, Vol. 23, No. 18, 51-68. (In Persian)
- Katouzian, Mohammad Ali Homayoun (2003). Political Economy of Iran from Constitutionalism to the End of the Pahlavi Dynasty, translated by Mohammad Rezā Nafisi and Kāmbiz Azizi, Tehran: Markaz. (In Persian)
- Kazemeini, Mohammad and Rahbaran, Mahmoud (2003). Encyclopedia of Yazd Celebrities, 3 vols., Yazd: Reyhāneh al-Rasoul. (In Persian)
- Lajevardi, Habib (2000). Labor Unions and Autocracy in Iran, translated by Zia Seddighi, Tehran: Nashr-e No. (In Persian)
- Mahdavi, Asghar and Afshar, Iraj (2001). Yazd in the Documents of Amin-al-Zarb (1330-1288 AH), Tehran: Farhang-e Irān Zamīn. (In Persian)
- Majd, Mohammad Gholi (1989). Reza Shah and Britain (Based on Documents from the US State Department), translated by Mustafa Amiri, Tehran: Institute for Political Studies and Research. (In Persian)
- Mehraban, Rasoul (2001). Land Reforms, Tehran: Afkār-e Jadid Publishing House. (In Persian)
- Mokhtari Esfahani, Reza and Others (1983). Reports of States and Provinces on the Socio-Economic Conditions of Iran in 1331 AH, Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of

- Culture and Islamic Guidance. (In Persian)
- Moussaei, Meysam (1991). Foreign Trade of Iran (During the Qajar and Pahlavi Periods), Tehran: Sociologists. (In Persian)
- Rabi'i Rudsari, Manijeh (1982). Banks and Banking in Iran, Tehran: Cultural Research Office. (In Persian)
- Ravasani, Shapour (2007). State and Government in Iran during the Period of Capitalist Colonialism, Tehran: Shame. (In Persian)
- Razavi, Abolfazl (2009). »The position of the bazaars in the economy and society of the Ilkhanate era«, Historical Research, Vol. 1, 51-66. (In Persian) (Journal)
- Razavi, Abolfazl (2010). »The Ilkhanate Period, History of Islam and Iran«, Al-Zahrā University (S), 23 (18), 51-68. (In Persian) (Journal)
- Razavi, Mohammad (2000). Memoirs of Navvab Vakil, edited by Akbar Ghalamsiah, Tehran: Gītā. (In Persian)
- Rezaei, Amir Masoud (2009). Iran during the time of Nasser al-Din Shah Qajar, Tehran: Peymān. (In Persian)
- Saeedi, Ali Asghar and Shirin Kam, Fereydoun (2009). The Position of Merchants and Industrialists in Iran during the Pahlavi Era; The Life and Work of Haj Mohammad Taqi Barkhordār, Tehran: Gām-e No. (In Persian)
- Sayāh, Mohammad Ali ibn-e Mohammad Reza (2000). Memoris of Hajj Sayah or the Period of Fear and Terror, edited by Hamid Sayah, edited by Seifollāh Golkār, Vol. 3, Tehran: Amīr Kabīr. (In Persian)
- Taheri, Ahmad (1938). History of Yazd, Yazd: Golbahār. (In Persian)
- Typbon, B. Frank and Alarich, Robert. (1996). Economic and Social History of Europe, translated by Karim Pirhayati, Tehran: Scientific and Cultural. (In Persian)

Published Documents

- Bank-e Melli Iran (1338). Tārīk̄ch sī sāl-e Bānk-e Mellī Irān 1307-1337, edited by Mohammad Nasīrī and Abdolālī Jahānshāhī, Tehran: Bānk-e Mellī Irān. [In Persian]
- Collection of personal documents of Hamidreza Amiri. [In Persia]
- sāzmān-e ketābkāne'hā, muzeh'hā o markāz-e asnād-e āstān-e ghods-e reżavi, (Sakmaq), 1314 Sh, 1/179504. [In Persian]
- sāzmān-e ketābkāne'hā, muzeh'hā o markāz-e asnād-e āstān-e ghods-e reżavi, (Sakmaq), 1314 Sh, 147802/16. [In Persian]
- sāzmān-e ketābkāne'hā, muzeh'hā o markāz-e asnād-e āstān-e ghods-e reżavi (Sakmaq), 1316 Sh, 148501/2. [In Persian]
- sāzmān-e ketābkāne'hā, muzeh'hā o markāz-e asnād-e āstān-e ghods-e reżavi (Sakmaq), 1317 Sh, 179504/3. [In Persian]

sāzmān-e ketābkāne'hā, muzeh'hā o markāz-e asnād-e āstān-e ghods-e reżavi (Sakmaq), 1317 AH, 148501/4. [In Persian]

sāzmān-e ketābkāne'hā, muzeh'hā o markāz-e asnād-e āstān-e ghods-e reżavi (Sakmaq), 1316 AH, 148434/5. [In Persian]

sāzmān-e ketābkāne'hā, muzeh'hā o markāz-e asnād-e āstān-e ghods-e reżavi (Sakmaq), 1321 AH, 179504/5. [In Persian]

Newspapers and Magazines

Ītṭelā'āt (1310). (6), Š 1355, p. 2.

Majalleh Bānk-e Melli Iran (1309-1320). Š 1-48.

دگرگونی تجاری و صنعتی یزد در عصر رضاشاه (۱۳۲۰-۱۳۰۴ ه.ش)؛ واکاوی گذار از بازرگانی سنتی به نساجی نوین بر پایه اسناد و گزارش‌های تاریخی

عاطفه رنجبر جمال‌آبادی^۱ ID، غلامحسین زرگری نژاد^۲ ID، امیر تیمور رفیعی^۳ ID

۱. گروه تاریخ ایران بعد از اسلام، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. پست الکترونیک: atefeh.ranjbarjamalabadi@iau.ir

۲. گروه تاریخ، دانشگاه تهران، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: zargari@ut.ac.ir

۳. گروه تاریخ، واحد محلات، دانشگاه آزاد اسلامی، محلات، ایران. پست الکترونیک: amtera.jh@iaumahallat.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۶ تاریخ انتشار: کلید واژه‌ها: تجارت یزد، عصر رضاشاه، انحصار تجارت خارجی، حمل و نقل نوین، بازرگانان یزدی	این پژوهش به واکاوی دگرگونی‌های ساختاری اقتصاد یزد در عصر رضاشاه (۱۳۲۰-۱۳۰۴ ه.ش) می‌پردازد؛ مقطعی که در آن سیاست‌های «مدرنیزاسیون آمرانه»^۱ دولت مرکزی با ظرفیت‌های بومی یکی از قطب‌های تجاری سنتی ایران تلاقی یافت. تحقیق حاضر با رویکرد تاریخی و روش توصیفی-تحلیلی، بر پایه تحلیل اسناد نویافته آرشیوی (شامل بارنامه‌های حمل و نقل و مکاتبات تجاری) و منابع دست‌اول کتابخانه‌ای سامان یافته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که نوسازی زیرساخت‌های مواصلاتی و استقرار نظام بانکی نوین، اگرچه بسترهای فیزیکی و مالی رشد را فراهم کرد؛ اما محرک اصلی تغییر الگوی اقتصادی یزد، «قانون انحصار تجارت خارجی» بود. این قانون با قطع موقت شریان‌های سنتی تجارت با دیگر کشورها، نخبگان اقتصادی یزد را به «انطباق اجباری» واداشت. تجار یزدی با بهره‌گیری از هوشمندی صنفی و معافیت‌های مالیاتی واردات ماشین‌آلات، سرمایه‌های تجاری خود را به سمت تأسیس شرکت‌های سهامی نساجی گسیل داشتند. نتایج تحقیق حاکی از آن است که تحول یزد از یک انبار سنتی کالا به یک قطب صنعت جدید، محصول کنشگری متقابل «دولت نوساز» و «طبقه تجار-صنعتگر» بوده است. این فرآیند علاوه بر شکوفایی صنعتی، منجر به تغییر کالبدی شهر و جایگزینی نظام اعتباری سنتی گردید که شالوده اقتصاد جدید یزد را پی‌ریزی کرد.

استناد: رنجبر جمال‌آبادی، عاطفه؛ زرگری نژاد، غلامحسین؛ رفیعی، امیر تیمور (۱۴۰۵). دگرگونی تجاری و صنعتی یزد در عصر رضاشاه (۱۳۲۰-۱۳۰۴ ه.ش)؛ واکاوی گذار از بازرگانی سنتی به نساجی نوین بر پایه اسناد و گزارش‌های تاریخی. تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، ۳(۷)، ۱۵۵-۱۷۸.

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1212908>

© نویسندگان.

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1212908>

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات

^۱- Authoritarian Modernization

مقدمه

دوران حکومت رضاشاه (۱۳۲۰-۱۳۰۴ ه.ش) را می‌توان نقطه عطفی در تاریخ اقتصاد سیاسی ایران دانست؛ دورانی که با رویکرد «مدرنیاسیون آمرانه»، تلاش شد تا ساختارهای سنتی اقتصاد کشور با الگوهای نوین دولت-ملت‌سازی همسو گردد. در این میان، شهر یزد به دلیل موقعیت راهبردی خاص خود در مرکز ایران و قرارگیری در تقاطع مسیرهای تجاری شرق به غرب و شمال به جنوب، همواره به عنوان یکی از کانون‌های اصلی تجارت و بازرگانی شناخته می‌شد. با این حال، ظهور دولت متمرکز و اعمال سیاست‌های نوسازی در سه محور «توسعه زیرساخت‌های حمل و نقل»، «استقرار نظام بانکی جدید» و «قوانین انحصار تجارت»، چالش‌ها و فرصت‌های بی‌سابقه‌ای را پیش روی این قطب سنتی قرار داد.

اقتصاد یزد که قرن‌ها بر پایه نظام اعتباری بازاری و شبکه‌های تجاری سنتی استوار بود، در این دوره با شوک‌های ساختاری مواجه شد. از یک سو؛ ورود اتومبیل و احداث راه‌های شوسه، جغرافیای تجارت را دگرگون کرد و از سوی دیگر؛ تأسیس بانک‌ملی و تشریفات اداری، جایگزین اعتمادهای شخصی و صرافی‌های قدیمی شد؛ اما مهم‌ترین تکانه، اجرای «قانون انحصار تجارت خارجی» بود که شریان‌های سنتی واردات و صادرات را تحت کنترل دولت درآورد. پژوهش حاضر بر آن است تا نشان دهد چگونه تعامل میان فشارهای دولت مرکزی و هوشمندی بومی نخبگان اقتصادی یزد، منجر به یک تغییر بزرگ شد؛ فرآیندی که طی آن، سرمایه‌های تجاری انباشته شده در حجره‌ها، به سمت تأسیس کارخانجات نساجی و شرکت‌های سهامی هدایت گردید و یزد را از یک انبار کالا به یک شهر صنعتی جدید تبدیل نمود.

اهداف پژوهش

اگرچه تاکنون مطالعات متعددی پیرامون تاریخ محلی یزد (طاهری، ۱۳۱۷؛ کاظمینی و رهبران، ۱۳۸۲) و یا روند صنعتی شدن ایران در عصر پهلوی (سعیدی و شیرین‌کام، ۱۳۸۸) صورت گرفته است؛ اما بیشتر این پژوهش‌ها یا فقط به توصیف وقایع پرداخته‌اند و یا بر یک بُعد خاص (مانند صنعت نساجی) تمرکز داشته‌اند. بررسی متون موجود نشان می‌دهد که یک خلأ پژوهشی آشکار در واکاوی همزمان و سیستماتیک تعامل میان سه متغیر کلیدی «زیرساخت‌های نوین» (حمل و نقل و بانک)، «سیاست‌های انقباضی دولت» (قانون انحصار تجارت) و «کنشگری طبقه تجار» وجود دارد.

به بیان دقیق‌تر، تاکنون پژوهش مستقلی که با اتکا بر اسناد نویافته آرشیوی (نظیر بارنامه‌های حمل و نقل و مکاتبات خصوصی تجار موجود در ساکما) به تحلیل فرآیند «انطباق اجباری» بازرگانان یزدی پرداخته باشد، انجام نشده است. این پژوهش با پر کردن این شکاف علمی، نشان می‌دهد که چگونه محدودیت‌های تجاری، نه به عنوان عامل بازدارنده، بلکه به عنوان یک شتاب‌دهنده برای تغییر راهبرد تجارت عمل کرده است. تمایز اصلی این تحقیق، عبور از کلی‌گویی‌های تاریخی و ارائه تحلیلی دقیق از چگونگی تبدیل تهدیدهای قانونی به فرصت‌های صنعتی توسط نخبگان یزدی است.

ضرورت و اهمیت تحقیق

شناخت دقیق عواملی چون موقعیت راهبردی، طبقه بازرگانان و سیاست‌های نوگرایی در بخش صنعت و کشاورزی توسط رضاشاه بی‌تردید می‌تواند ضرورت فهم اقتصاد یزد با محوریت تجارت در این عصر را دوچندان کند. از این روی، بدون توجه به این مضامین، سخن گفتن از میزان رکود و رشد تجارت و اقتصاد ناممکن خواهد بود. در حال حاضر؛ با وجود جایگاه ممتاز یزد در تاریخ اقتصادی ایران، مطالعات مستقلی که به طور همزمان تغییرات حمل و نقل، تجارت و صنعت را بر پایه اسناد نویافته (بارنامه‌ها و مکاتبات تجاری) واکاوی کند، اندک است. این تحقیق با استفاده از اسناد آرشیوی (ساکما) و گزارش‌های کنسولگری آمریکا، خلأهای موجود در تحلیل «انطباق اجباری» تجار با سیاست‌های ملی‌گرایانه را پر کرده و درک عمیق‌تری از فرآیند صنعتی‌شدن در یزد را ارائه خواهد داد. بنابراین؛ این تحقیق نه تنها درک ما را از تاریخ اقتصادی یزد و ایران در دوران رضاشاه عمیق‌تر می‌کند، بلکه می‌تواند به تحلیل‌های آینده در زمینه سیاست‌گذاری اقتصادی و توسعه تجاری کمک شایانی نماید. رویکرد این تحقیق، تاریخی و روش مؤرد استفاده کیفی و توصیفی-تحلیلی است.

روش تحقیق

تحقیق حاضر از لحاظ «روش‌شناختی» به روش کیفی^۱ و تحلیل محتوا^۲ پرداخته است. در روش کیفی، گردآوری داده‌ها از طریق مجموعه‌ای از روش‌ها صورت پذیرفته که شامل توصیف، تبیین^۳ و تفسیر^۴ داده‌ها است. در تحلیل محتوا؛ مجموعه داده‌ها از لحاظ اهمیت اقتصادی، تاریخی، اجتماعی و سیاسی آن تبیین علمی خواهد شد که در سطح مفهومی شیوه‌ای است که استنباط از متن داده‌ها انجام می‌گیرد.

بنابراین؛ روش تحقیق در مقاله حاضر؛ تاریخی با رویکرد کیفی بوده، اطلاعات مؤرد نیاز به شیوه کتابخانه‌ای- اسنادی گردآوری- شده که پس از تطبیق، به توصیف و تحلیل داده‌ها منجر شده است.

ابزار گردآوری اطلاعات:

اسناد آرشیوی: اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، شامل بارنامه‌های حمل و نقل، مکاتبات تجاری تجار یزد، و گزارش‌های کنسولگری‌ها.

منابع دست اول: نشریات تخصصی آن دوره (مانند مجله بانک ملی ایران)، خاطرات فعالان اقتصادی (مانند خاطرات گلشن)، سفرنامه‌ها و سالنامه‌های آماری دولتی.

منابع دست دوم: کتاب‌های تاریخی، مقالات علمی- پژوهشی مرتبط با تاریخ محلی یزد و نوسازی اقتصادی دوره رضاشاه.

¹ - Qualitative method

² - Content analysis

³ - An explanation

⁴ - Analytical/ interpretive aspects

پیشینه پژوهش

مطالعات موجود و نوآوری پژوهش

برای دسترسی به داده‌ها، از منابع دست اول شامل اسناد نویافته (مانند اسناد ساکماق)، روزنامه‌های دوره مورد نظر (مانند مجله بانک‌ملی ایران) و کتاب‌های خاطرات فعالان اقتصادی (مانند گلشن ۱۳۸۴) استفاده شده است و منابع دست دوم؛ از پژوهش‌های صورت گرفته در مورد تاریخ یزد مانند طاهری ۱۳۱۷ و کاظمینی و رهبران ۱۳۸۲ استفاده شده است؛ در حالی که ابعادی از این موضوع در آثار مختلف بررسی شده است (مانند اشاره به اهمیت مسیر تجاری یزد به بندرعباس در مجله بانک‌ملی ایران و مطالعات متعددی درباره صنعتی شدن یزد انجام گرفته (مانند سعیدی و شیرین کام ۱۳۸۸)؛ اما واکاوی همزمان و مستقل عوامل رشد و رکود اقتصادی یزد در عصر رضاشاه با تأکید بر تعامل سه‌گانه «موقعیت»، «تجارت» و «سیاست‌ملی»، تاکنون موضوع پژوهش مستقلی نبوده است. این تحقیق با افزودن اسناد نوین حمل و نقل و گزارش‌های بانکی (۱۳۳۸-۱۳۰۷ ه. ش)، پیوستگی این عوامل را تحلیل می‌کند.

خلا پژوهشی

هدف غایی این پژوهش، تبیین تحولات ساختاری اقتصاد یزد در عصر رضاشاه با تأکید بر گذار از سرمایه‌داری تجاری به سرمایه‌داری صنعتی است. در این راستا، اهداف جزئی زیر دنبال می‌شود:

تبیین نقش سیاست‌های دولت مرکزی: واکاوی تأثیرات «قانون انحصار تجارت خارجی» و تعرفه‌های گمرکی بر تغییر الگوی صادرات و واردات بازرگانان یزدی.

تحلیل پیامدهای نوسازی زیرساختی: بررسی چگونگی اثرگذاری تأسیس «بانک ملی» و توسعه «حمل و نقل موتوری» بر نظام اعتباری سنتی و شکل‌گیری بوروکراسی نوین اقتصادی در یزد.

بررسی کنشگری نخبگان محلی: تحلیل استراتژی‌های انطباقی تجار یزدی در مواجهه با فشارهای دولتی و نحوه مدیریت انتقال سرمایه از بخش تجارت به بخش تولید (صنعت نساجی).

بازشناسی تغییرات کالبدی و اجتماعی: مطالعه تأثیر این تحولات اقتصادی بر ساختار شهر یزد و تغییر جایگاه اجتماعی طبقه بازرگان به طبقه صنعتگر.

بیان مسأله و زمینه تاریخی

دوره حکومت رضاشاه (۱۳۰۴ - ۱۳۲۰ ه. ش) مقطع تحولات ساختاری و اجتماعی در سراسر ایران بود. یزد نیز از این قاعده مستثنی نبود و یزد به دلیل قرارگیری در مسیرهای تاریخی شرق به غرب و شمال به جنوب، پتانسیل بالایی برای همسویی با سیاست‌های نوسازی دولت داشت. طبقه تجار یزدی با هوشمندی ذاتی و انعطاف‌پذیری در مواجهه با تغییرات اقتصادی، قادر به بهره‌برداری از شرایط نوین شدند. مسأله کانونی این پژوهش، تحلیل چگونگی تعامل میان «سیاست‌های کلان دولت» و «پویایی‌های محلی یزد» است.

چارچوب نظری: بازتاب پویایی‌های محلی در سیاست‌های کلان

رشد و رکود اقتصاد یزد در این مقطع (۱۹۴۱-۱۹۲۵ م) را می‌توان در قالب نظریه «نوسازی از بالا» و «انباشت سرمایه صنعتی» تحلیل کرد. در این چارچوب، جغرافیای راهبردی یزد (اتصال شرق به غرب) به‌عنوان متغیر ثابت و سیاست‌های نوسازی زیرساخت‌ها (حمل‌ونقل موتوری و بانکداری ساختارمند) به‌عنوان متغیرهای مداخله‌گر عمل کردند. این تغییرات، نظام اعتباری متکی بر «اعتماد شخصی» را به نظام بانکی «رسمی» تغییر داد و ماهیت سرمایه را از حوزه بازرگانی صرف به حوزه تولید صنعتی (نساجی) هدایت کرد.

پرسش‌های تحقیق

پرسش اصلی این است که اقتصاد تجاری یزد تحت تأثیر متغیرهایی چون تأسیس بانک ملی، نوسازی حمل‌ونقل و قوانین انحصاری، چه تحولات ماهوی را تجربه کرد؟ و چگونه طبقه تجار یزدی ساختار فعالیت خود را از حجره‌های سنتی به شرکت‌های سهامی صنعتی تغییر دادند؟

سؤالات فرعی

۱. سیاست‌های اقتصادی دولت رضاشاه، از جمله قانون انحصار تجارت خارجی و تعرفه‌های جدید، چه تأثیری بر حجم و نوع مبادلات تجاری (صادرات و واردات) یزد داشت؟
۲. شبکه تجاری و شرکای اصلی داخلی و خارجی یزد در این دوره چگونه تغییر کردند؟
۳. نقش بازرگانان یزدی در انطباق با سیاست‌های تجاری جدید چگونه بود و آیا این سیاست‌ها موقعیت اقتصادی تجار بومی را تقویت یا تضعیف نمود؟
۴. وضعیت تولیدات کلیدی یزد مانند پارچه‌بافی در پی اجرای سیاست‌های مذکور چه تغییراتی را تجربه کرد؟

فرضیات تحقیق

فرضیه اصلی بر این اساس است که تعامل میان الزامات دولتی و انعطاف‌پذیری تجار بومی، عامل اصلی گذار یزد از بازرگانی به صنعت بوده است.

فرضیات فرعی

۱. اجرای سیاست انحصار تجارت خارجی، در زمینه کالاهای وارداتی و صادراتی خاص یزد (مانند منسوجات سنتی) باعث کاهش موقت رونق تجاری گردید.
۲. تمرکز بر توسعه داخلی، جایگاه تجار و کارخانه‌داران جدید یزدی را در ارتباط با نهادهای دولتی تقویت و از سوی دیگر، قدرت بازرگانان سنتی و واسطه‌های خارجی را تضعیف کرد.
۳. توسعه زیرساخت‌ها (مانند جاده و حمل‌ونقل موتوری) انتقال کالاهای تولیدی یزد به بازارهای داخلی را آسان‌تر نمود و تا حدودی جایگزین کاهش درآمدهای ناشی از تجارت خارجی شد.

بحث و بررسی

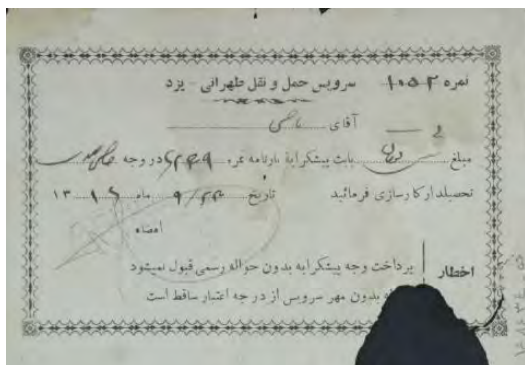
زمینه و اهمیت تاریخی

تجارت، نقش حیاتی در اقتصاد جوامع از جمله ایران دارد. بازاریان در دو بخش تولید و تجارت به سه دسته: تجار، پیشه‌وران و محترفه تقسیم می‌شوند. تجار کسانی‌اند که به تجارت برون‌شهری مشغول‌اند (بازرگانان)، پیشه‌وران کسانی‌اند که تجارت درون‌شهری را بر عهده دارند و منظور از محترفه کسانی هستند که به تولید کالا و محصولات صنعتی برای پاسخ‌گویی به تجارت درون‌شهری و یا برون‌شهری می‌پردازند (رضوی، ۱۳۸۸: ۵۲). تشکیلات اصناف بخشی از اقتصاد شهری بود (رضوی، ۱۳۸۹: ۴۷). آن‌ها نقش مهمی در تداوم ساختار حیات شهری و اقتصاد در زمان‌های مختلف داشتند. در طول زمان، شهرهای کوچک و متوسط مثل یزد که از مراکز صنایع دستی و دارای بازارهای محلی کوچکی بودند، توسعه یافتند و به تولید کالاهایی برای صادرات؛ از جمله: پارچه‌های کتانی، ابریشم و قالی می‌پرداختند (کریمی و رضائی، ۱۳۹۲: ۵۵). در دوره قاجار؛ عمده‌ترین فعالیت تجاری یزدی‌ها، به صنعت نساجی و تجارت آن بازمی‌گشت، چرا که پس از مشروطه، مرغوبیت و کیفیت پارچه‌های یزدی بالا رفته بود. همچنین؛ تجار کوچک یزد نیز به تجارت پسته، روناس، پنبه، تنباکو، کرچک، تریاک، بادام، گردو، خرما، گندم، جو و سایر حبوبات می‌پرداختند. یزد از موقعیت راهبردی خود در امتداد مسیرهای تاریخی که مناطق کلیدی ایران را به هم متصل می‌کرد، بهره‌می‌برد. طبقه بازرگانان یزد با ساختار مشخص خود، نقش محوری در اقتصاد و تحول شهر ایفا کردند. همچنین؛ موقعیت ویژه شهر یزد در مسیر راه تجاری که از سوی شرق به پاکستان، هند، چین و نیز خراسان (سیاح، ۱۳۵۹: ۱۱) و سرزمین‌های شمال‌شرقی ایران و از جانب غرب به آسیای صغیر و اروپا راه پیدا می‌کرد (مهدوی و افشار، ۱۳۸۰: ۱۰)، باعث می‌شد که مسیری طولیل به روی بازرگانان یزد شکل بگیرد.

عوامل رشد اقتصاد تجاری یزد در دوره رضاشاه (۱۹۲۵-۱۹۴۱ م.) بازتاب تعامل پیچیده‌ای از پویایی‌های سیاسی- اجتماعی محلی، جغرافیای راهبردی و طبقات تجاری در حال تحول بوده که براساس سیاست‌های اقتصادی رضاشاه به وقوع پیوسته است. رضاشاه؛ در جهت صنعتی‌سازی و تجارت‌نویین، تلاش‌هایی برای نوسازی زیرساخت‌های ایران از جمله حمل‌ونقل انجام داد که امکان جابه‌جایی سریع‌تر کالا را فراهم می‌کرد. علاوه بر آن؛ در این دوره سیستم بانکی تحت کنترل دولت درآمد و بانک ملی ایران در سال ۱۳۰۷ هـ.ش (۱۹۲۸ م) تأسیس شد. بنابراین؛ تغییر در روش اقلام معامله بازاریان یزد که زمانی در میان آن‌ها سیستم اعتباری به‌شدت به اعتماد شخصی و روابط اجتماعی متکی بود، جای خود را به سیستم‌های بانکی ساختاریافته‌تر داد و مبادلات اعتباری و نقدی را سازمان‌دهی کرد.

بررسی حمل‌ونقل جاده‌ای یزد در دوره رضاشاه

یکی از عوامل عدم رشد تجارت محصولات کشاورزی ایران، بالا بودن هزینه‌های تولید کشاورزی بود. بنا به گزارش سال ۹۰-۱۲۹۱ هـ.ش، بازرگانان یزد به سبب گرانی باربری و حمل‌ونقل، نتوانستند کالاهایی که خریداری کرده بودند را به خارج صادر کنند. در سال ۱۲۹۷ هـ.ش نیز به دلیل پایین بودن امنیت حمل‌ونقل و هزینه‌های زیاد آن، پیشرفت اقتصادی متوقف شده بود (مجله بانک ملی ایران، شماره ۱۳، تیر ۱۳۱۶: ۱۷). به‌طورکل، فقدان امکانات ارتباطی، نبود جاده‌های مناسب، عدم امنیت راه‌ها، وجود راهزنان و

تصویر ۴: بارنامه حمل و نقل کالا با ماشین، مورخ ۱۳۱۶/۹/۲۳ (ساکماق، ۱۴۸۴۳۴/۵، ۱۳۱۶ ه.ش.)

تصویر ۳: بارنامه حمل و نقل کالا از رفسنجان به تجارتخانه اصفهانیان با ماشین (ساکماق، ۱۷۹۵۰۴/۱، ۱۳۱۴ ه.ش.)

تصاویر بارنامه‌های موجود، حمل کالا از رفسنجان به یزد با ماشین را در سال‌های ۱۳۲۱ ه.ش، ۱۳۱۷ ه.ش و ۱۳۱۴ ه.ش نشان می‌دهند. این اسناد حاکی از جایگزینی سیستم سنتی و فردی با یک سیستم حمل و نقل تجاری نوین و ساختاریافته است. بنابر اسناد نویافته، حمل و نقل با ماشین با قیمت مصوب و قانون‌های نوشته‌شده در پایین برگه‌های بارنامه در مؤسسات حمل و نقل آمده است. این تغییر باعث شد یزد از یک انبار سنتی کالا، به یک مرکز ترانزیت جدید تبدیل شود و کالاهایی مثل پنبه، پشم و خشکبار با سرعت به بازارهای داخلی و خارجی برسند. همچنین؛ جایگزینی سیستم کاروانی با سیستم گاراژی، طبق اسناد نویافته (بارنامه‌های ۱۳۲۱-۱۳۱۴ ه.ش)، نشان‌دهنده حاکمیت قوانین موضوعه و تعرفه‌های مصوب بر مبادلات تجاری است.

تأثیرات کالبدی «عصر کامیون» بر اقتصاد یزد (دوران رضاشاه)

تا پیش از این؛ یزد در حصار از کویر و دیوارهای بلند شهر محصور بود. جاده‌های جدید شوسه، یزد را از انزوا خارج کرد و آن را در مسیر ترانزیت تهران- بندرعباس و تهران- کرمان قرار داد. در مسیر درون‌شهری برای اینکه کامیون‌ها بتوانند وارد شهر شوند، خیابان‌های عریض و مستقیم با تخریب بافت تاریخی و بازارها احداث شد. رضاشاه در سال ۱۳۰۹ ه.ش، سفری کوتاه به یزد داشت. بعد از این سفر، مباحث ایجاد بلدیة یزد بیش از پیش قوت گرفت و زمینه‌های تأسیس این اداره مهیا شد. یک سال بعد، به طور رسمی بلدیة یزد به عنوان نهادی زیرمجموعه وزارت کشور با انتخاب اعضای انجمن از طرف دولت، در داخل فرمانداری یزد گشایش یافت (ساکما، ۲۹۳/۱۱۶۵۶، برگ ۱۴-۱۲). در همان سال‌های آغازین کار بلدیة و انتصاب فرماندار جدید یزد، با تأکید بر مصوبات مجلس، نقشه جدید یزد طراحی گردید (قلمسیاه، ۱۳۷۰: ۲۶۰-۲۶۱). خیابان شاه و پهلوی از دل بازار در یزد گذشتند. ارگ‌های قدیمی پشت بازار در هر دو شهر ویران شدند و جاهای آن‌ها را پارک و مراکز اداری گرفت. نمونه‌ای از این تغییرات؛ ساخت محله‌های جدید شطرنجی، ایجاد بانک ملی بر سر خیابان مسجد جامع، ایجاد شهربانی و فرمانداری در خیابان روبه‌روی مسجد جامع بود (حبیبی، ۱۳۸۹: ۸۸). با ایجاد این نهادها، مرکز ثقل شهر از داخل بازار به «لبه خیابان» منتقل شد. این کار باعث شد تجارت از فضای درونی و سنتی بازار به

مغازه‌های حاشیه خیابان کوچ‌کند که نتیجه آن کاهش رونق حجره‌های قدیمی و افت قیمت مستغلات در عمق بازار بود. استقرار بانک ملی بر سر خیابان مسجد جامع، تیر خلاصی بر سیستم صرافیه سنتی و اعتباری بازار بود. تجار مجبور شدند از مکانیزم‌های سنتی (مانند برات‌های بازاری) دست کشیده و به بروکراسی رسمی تن بدهند. این انتقال، قدرت مدیریت نقدینگی را از دست ریش سفیدان بازار خارج و به دست کارمندان دولتی سپرد. سیاست خیابان‌کشی، باعث شکاف عمیقی در بازارها شد و بخش عمده‌ای از بافت تاریخی از بین رفت که باعث از هم گسیختگی اجتماعی و شکاف عمیق بافت فرهنگی و اقتصادی در شهر یزد شد (bonine, 1981: 238). بافت تاریخی که محل سکونت و فعالیت تجار و اصناف بود، تکه‌تکه شد. خانواده‌های متمول تجار به محله‌های شطرنجی جدید رفتند و طبقات سنتی در بافت رو به تخریب باقی ماندند. این شکاف فیزیکی، همبستگی صنفی بازاریان را که قرن‌ها ضامن بقای اقتصاد یزد بود، سست کرد. همچنین برای ساخت خیابان قیام، بخش عمده‌ای از بازار زرگرها و مسگرها تخریب شد، باروهای قسمت جنوبی شهر به‌طور کامل از بین رفت. وقتی زنجیره رسته‌ها پاره شد، جریان طبیعی مشتری و کالا بین بخش‌های مختلف بازار مختل گردید و بسیاری از دکان‌ها در نقاط قطع شده، ارزش تجاری خود را از دست دادند. این تغییرات دقیقاً بازتاب‌دهنده همان حرکت شتاب‌زده و تغییر سیستم حمل و نقل (از حیوان به ماشین) است.

سیاست‌های اقتصادی رضاشاه

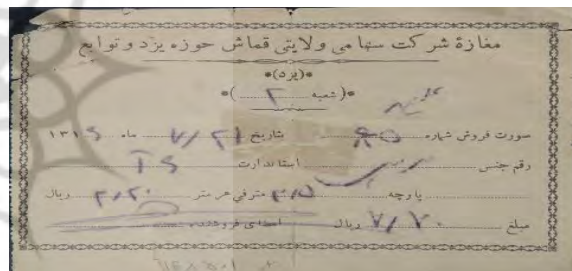
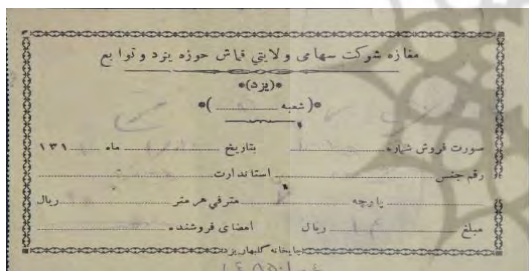
قانون انحصار تجارت خارجی (۱۳۰۹ ه.ش)

از سال ۱۹۲۵ م (۱۳۰۴ ه.ش)، با گسترش کشاورزی در کشورهای صنعتی اروپا، قیمت محصولات کشاورزی در بازارهای جهانی افت کرد. این رکود قیمت، به‌ویژه در اقلامی مانند گندم (تا ۶۰ درصد) و شکر (تا ۴۰ درصد) بین سال‌های ۱۳۰۳ تا ۱۳۰۸ ه.ش، و سقوط قیمت مواد خام کشاورزی (تا ۶۰ درصد) بین ۱۳۰۸ تا ۱۳۱۱ ه.ش، تأثیر مستقیمی بر صادرات ایران گذاشت (تایپون و آلا ریچ، ۱۳۷۵: ۲۹۴-۲۹۷). رکود جهانی، تقاضا برای محصولات کشاورزی ایران را کاهش داد، که این امر منجر به کسری تراز تجاری سالانه ۲۶۵ میلیون قران بین سال‌های ۱۳۰۸ تا ۱۳۱۰ ه.ش شد. ارزش صادرات اقلام مهمی چون قالی و تریاک به شدت کاهش یافت؛ سهم قالی در کل صادرات از ۲۷/۵۹ درصد در ۱۳۰۵ ه.ش به ۸/۹ درصد و سهم تریاک از ۲۱/۶۲ درصد به ۲/۹۹ درصد تنزل پیدا کرد. دولت رضاشاه، تحت تأثیر این رکود جهانی و فشار روسیه، تصمیم گرفت تا برای جبران ضررها، یک برنامه ۵ ساله را با اهدافی چون کسب درآمد برای دولت، کنترل واردات کالاهای غیرضروری، توسعه صادرات محصولات کشاورزی، و حمایت از صنایع داخلی به اجرا بگذارد. این برنامه در اسفند ۱۳۰۹ ه.ش به قانون «انحصار تجارت خارجی» تبدیل شد. براساس این قانون؛ دولت مسئولیت کامل صادرات و واردات تمامی محصولات طبیعی و صنعتی را برعهده گرفت و حق تعیین سهمیه و شرایط را برای خود محفوظ داشت و واردات کالاها مشروط به صادرات محصولات کشاورزی و صنعتی ایران شد. همچنین؛ تجارت اقلام مهمی مانند شکر، چای، تریاک، دخانیات، ابریشم، کالاهای نخی و پنبه‌ای، قالی، غلات، خشکبار، پنبه، پشم و پوست، از انحصار صادرکنندگان عادی خارج و به انحصار دولت و شرکت‌های تحت حمایت آن درآمد (غلامی، ۱۳۹۷: ۲۵۳-۲۵۶).

تأثیر قانون انحصار تجارت بر تجارت یزد

این قانون، به شبکه تجاری سنتی یزد ضربه وارد کرد. تجار یزدی که تخصص بالایی در واردات اقلام انحصاری شده نظیر چای و پارچه از هند (از طریق بمبئی و کلکته) داشتند، ناگهان شریان حیاتی تجارت خود را قطع شده یافتند.

با این حال، یک استثنای مهم در قانون، فرصتی جدید ایجاد کرد تا واردات کالاهای سرمایه‌ای برای دولت و ماشین‌آلات کشاورزی و صنعتی برای بخش خصوصی، به منظور افزایش تولید داخلی، از این قانون مستثنی شوند. این معافیت، تجار یزدی را سوق داد تا سرمایه خود را از «تجارت پارچه» به «واردات دستگاه‌های تولید پارچه» تغییر جهت دهند. اگر پیش از این تجارت با هند (مستعمره انگلیس) برای یزدی‌ها اولویت داشت، در این دوره به دلیل قراردادهای پاپایای دولتی، تجارت با آلمان (برای واردات ماشین‌آلات) و شوروی (برای صادرات پنبه) رونق گرفت. به دنبال تصویب مجلس شورای وقت در مهرماه ۱۳۰۹ هـ.ش مبنی بر تأسیس ۳۶ اتاق تجارت در شهرهای بزرگ، اتاق تجارت یزد در بهمن ماه ۱۳۱۰ هـ.ش و با حضور ۱۲ نفر از تجار تشکیل گردید. مصوبه رسمی تشکیل این اتاق توسط دولت وقت در سال ۱۳۱۴ هـ.ش به تصویب رسید. یزد به یکی از مراکز تأسیس کارخانه‌های نوین نساجی تبدیل شد. تأسیس کارخانه‌هایی چون اقبال (۱۳۱۲)، درخشان (۱۳۱۵) و هراتی (۱۳۱۵) محصول مستقیم همین تغییر فضا بود. در کنار کارخانه‌ها؛ شرکت‌هایی از جمله شرکت سهامی انغوزه به مرکزیت یزد (۱۳۱۴) تأسیس شد. (تصویر ۵ و ۶)

تصویر ۵: وجود شرکت سهامی در زمینه نساجی در شهر یزد (ساکماق)، تصویر ۶: وجود شرکت سهامی در زمینه نساجی در شهر یزد (ساکماق)،
 ۱۴۸۵۰۱/۲، ۱۳۱۶ هـ.ش. ۱۴۸۵۰۱/۴، ۱۳۱۷ هـ.ش.

انطباق ساختاری: از حجره به شرکت سهامی

سیاست‌های انحصار تجارت خارجی و توسعه زیرساخت‌های حمل و نقل، تجار یزدی را مجبور کرد تا از ساختار فردی و حجره‌ای به سمت شرکت‌های سهامی حرکت کنند و سرمایه خود را به سمت صنعت نساجی متمرکز سازند. تجار یزدی، با مشاهده عدم امکان تجارت آزاد در زمینه کالاهای وارداتی (مانند پارچه نخی)، شرکت‌های سهامی را تأسیس کردند تا سرمایه‌های تجاری خود را به سرمایه صنعتی تبدیل کنند. برای مثال، تجار یزدی پس از آن‌که نتوانستند پارچه وارد کنند، شرکت‌های سهامی تشکیل دادند و به جای پارچه، دستگاه تولید پارچه وارد کردند تا خودشان نیاز بازار را تأمین کنند. این اقدام منجر به تقویت جایگاه تجار و کارخانه‌داران جدید یزدی در ارتباط با نهادهای دولتی گردید.

تجّار یزدی که حالا در قالب «شرکت‌های سهامی نساجی» فعالیت می‌کردند، به جای واردات پارچه آماده (که ممنوع یا محدود شده بود)، اقدام به واردات ماشین‌آلات ریسندگی و بافندگی از آلمان و اروپا کردند. این سیاست باعث شد سرمایه تجاری یزد به سرمایه صنعتی تبدیل شود و کارخانه‌های نساجی نوین در یزد شکل بگیرند.

انقلاب صنعتی نساجی در یزد

یزد به یکی از قطب‌های صنعتی- تجاری کشور در حوزه نساجی مدرن تبدیل شد. کارخانجات مهم یزد در این دوره نشان‌دهنده سرمایه‌گذاری سنگین تجّار در صنعت بوده‌است. این کارخانه‌ها خود به منبع مهمی برای تولید و صادرات داخلی تبدیل شدند (اطلاعات، ۱۳۱۰، س ۶، ش ۱۳۵۵: ۲). یزد با آن‌که پیشینه تجاری داشت؛ اما رضاشاه در جهت صنعتی‌شدن ایران به آن توجّه کافی نکرد و ورود به این تحوّل توسط فرمانداران و نمایندگان شهر یزد دنبال‌شد؛ مانند محمدعلیخان اویسی در سال ۱۳۱۰ ه.ش به فرمانداری یزد منصوب و پیگیر توسعه و رشد صنایع یزد شد (حلاج و مرشدی، ۱۴۰۱: ۶۰) و کاظم مدبرالسلطنه نوری شیرازی؛ فرماندار بعدی کار را دنبال‌کرد و به افتتاح کارخانه نخ‌ریسی اقبال پرداخت (طاهری، ۱۳۱۷: ۸۹-۹۰). این کارخانه؛ دومین کارخانه مدرن نساجی در یزد و اولین کارخانه بزرگ یزد توسط جمعی از تجّار از جمله: ملک‌التجّار، امیرکوراوغلی و سیدابوالقاسم روهنی (فرزند سیدمحمد، قاجار اواخر سده ۱۳) در سال ۱۳۱۰ ه.ش گشایش یافت و در سال ۱۳۱۳ ه.ش به بهره‌برداری رسید. کارخانه ریسندگی و بافندگی پشم «درخشان» که حسینعلی هراتی، فرزند حاجی ابوالقاسم از تجّار یزد، با سرمایه خود ماشین و دستگاه‌های بافندگی از کشور آلمان در سال ۱۳۱۲ ه.ش وارد کرد سپس با مشارکت ارباب رشید ایدون از تجّار زرتشتی یزد و بهرام و برادران او تأسیس شد. مدیریت این کارخانه به‌عهده فردی زرتشتی به‌نام خدامراد ایدون و پس از آن بر عهده زرتشتی دیگر به‌نام سروش لهراسب بود. در سال ۱۳۱۴ ه.ش حسینعلی هراتی؛ کارخانه «هراتی» که مخصوص پنبه‌ریسی بود را تأسیس کرد. پس از آن، حاج ابوالقاسم گرجی کارخانه‌ای پس از وارد کردن دستگاه‌های جوراب‌بافی بازگشایی کرد (آیتی، ۱۳۱۷: ۴۲۰-۴۲۴). در نتیجه؛ با پیگیری مسئولان استانی پس از تصویب قانون انحصار تجارت و افزایش تقاضا برای منسوجات تولید داخل و سود حاصل از آن، تجّار یزد علاقمند به ایجاد کارخانه‌های ریسندگی و بافندگی شدند.

تاجران یزد در دوره رضاشاه

در اواخر دوره قاجاریه، بسیاری از تاجران یزدی؛ مانند: ارباب جمشید و جهانیان و چندی دیگر، به‌دلیل استقراض زیاد از بانک‌شاهی، تجارتخانه آنان ورشکسته شد (بانک‌ملی ایران، ۱۳۳۸: ۵۱) و نسل جدیدی از تاجران نظیر خانواده‌های برخوردار یزدی و یا خانواده مرشدی، آگاه، امین، رسولیان، هرنندی، افشار و غیره از خاندان‌های مهم تجاری یزد گردیدند. این تاجران در سال‌های ۱۳۱۵ و ۱۳۱۷ ه.ش دو شرکت جدید در یزد تأسیس کردند که در زمینه خشکبار، کتیرا و پسته به تجارت پرداختند و این شرکت تسهیل‌گر فعالیت آن‌ها در شهرهای یزد، کرمان، رفسنجان و غیره بود (سعیدی و شیرین‌کام، ۱۳۸۸: ۵۶). در عین حال در این دوره تاریخی، بازار خان یزد محل انبارداری محموله‌های صادراتی و وارداتی یزد بود و نیز برخی از مال‌التجاره‌های داخلی مانند: ابریشم‌گیلان، تریاک خراسان، گندم فارس و پنبه سبزوار برای مصرف در یزد و یا جهت ارسال به خارج از طریق کاروانسراهای یزد در بندرعباس و بوشهر در آن‌جا قرار می‌گرفت. (تصویر شماره ۷)

تصویر شماره ۷: صورت محاسبه اقلام صادراتی به یزد از تجارتخانه زرتشتی و پسران در بمبئی ۲۸ فروردین ۱۳۱۴ هـ. ش (ساکماق، ۱۶/ ۱۴۷۸۰۲، ۱۳۱۴ هـ. ش).

پیش از رضاشاه، اقتصاد و بازرگانی یزد به دو محور تولید و صادرات منسوجات سنتی (مانند ترمه، شعربافی و زری) و شبکه‌های تجاری گسترده با خارج، به‌ویژه مسیر کاروانی به هند (از طریق بندرعباس) و تا حدی روسیه وابسته بود و نیز تجار یزدی (به‌خصوص بازرگانان زرتشتی) در بمبئی و کلکته حضور فعال داشتند. با آغاز دوره رضاشاه، به‌ویژه پس از بحران اقتصاد جهانی (۱۹۲۹ م)، این ساختار تضعیف شد. در این دوره، دو گروه تاجر در یزد بودند، عده‌ای؛ کالاهای وارداتی را از بمبئی و جنوب وارد ایران می‌کردند و گروه دوم؛ حدود ۷۵ نفر از تجار ناحیه شکارپور هند در یزد و بندرعباس و کرمان بودند که کالاهای وارداتی را از واردکنندگان اولیه اخذ کرده و در مناطق آذربایجان و تهران و خراسان به‌فروش می‌رساندند (فلور، ۱۳۶۵: ۱۶۹). در اوایل دوره رضاشاه؛ حاج محمدحسین برخوردار، توانست با شهرهای بمبئی، کراچی و کلکته معامله کند که هندوستان هم تا سال ۱۳۲۵ هـ. ش هنوز مستعمره انگلستان بود. خانواده برخوردار که با خانواده‌های مرشد و آگاه و غیره رابطه سببی خانوادگی و یا نسبی خویشاوندی داشتند، به تجارت پنبه، روناس، جو، گندم و پسته با یکدیگر می‌پرداختند و به استان‌های هم‌جوار می‌فرستادند و یا با تجارتخانه افشار؛ تاجر یزدی در هند در ارتباط بودند (سعیدی و شیرین‌کام، ۱۳۸۸: ۵۶). کمک تجار زرتشتی یزد به ساخت تأسیسات برق در سال ۱۳۰۹ هـ. ش توسط ارباب‌مهربان‌کاووسی در شهر یزد ایجاد شد و برق کارخانجات نساجی را تأمین نمود (کاظمینی و رهبران، ۱۳۸۲، ج ۲: ۱۲۱۱؛ گلشن، ۱۳۸۴: ۵۰). «دین‌یار شکل» صراف زرتشتی در یزد بود و تجاریزدی برای انواع سرمایه‌گذاری‌های خود، از صراف‌های هندی و بانک‌ملی‌یزد و وام‌های بانکی می‌گرفتند و از این راه‌ها به توسعه امور تجاری خود می‌پرداختند.

تاجران‌یزدی در دوره رضاشاه به آردکردن و تولید حنای‌یزدی، ایجاد باغداری نوین پسته در مناطق رفسنجان، کرمان و سپس صدور به خارج از کشور و یا به شهرهای مختلف ایران و تأمین تجارت جای‌خارجی‌های هندی می‌پرداختند؛ ولی عمده‌ترین فعالیت تجاریزدی در

^۱ - بانک ملی یزد در سال ۱۳۱۳ ش در یزد ایجاد شده بود.

این دوره تاریخی به صنعت نساجی و تجارت آن بر می‌گردد که پس از مشروطه مرغوبیت و کیفیت پارچه‌های یزدی بالا رفته بود (عین السلطنه، ۱۳۷۸، ج ۶: ۴۷۹۵؛ هدایت، ۱۳۴۴: ۴۸۱). گزارش ارسالی به دفتر دربار رضاشاه در سال ۱۳۱۰ ه.ش هم این مسأله را تصدیق می‌کند که دیگر تجار کوچک یزد هم در همین سال به تجارت پسته، روناس، پنبه، تنباکو، کرچک، تریاک، بادام، گردو، خرما، گندم، جو و سایر حبوبات و نباتات می‌پرداختند (مختاری اصفهانی و دیگران، ۱۳۸۳: ۲۵۲).

آسیب‌شناسی نوسازی: ابعاد پنهان و گزارش‌های محرمانه

برخی پژوهشگران در کنار این پیشرفت‌ها، آسیب‌های آن را بر شمرده‌اند که به بعضی از آن‌ها اشاره می‌کنیم: براساس نظر شاپور رواسانی؛ طرح انحصار تجارت خارجی، برای جلوگیری از رشد سرمایه‌داری ملی، تثبیت موقعیت طبقه حاکم و جلوگیری از رشد مبارزات ضد استعماری و سلاحی برای جلوگیری از پیشرفت اقتصادی کشور بود (رواسانی، ۱۳۷۶: ۱۴۱ و ۱۳۹). همچنین دیگر نظریه‌پردازان؛ این طرح را یک طرح تقلیدی از رژیم کمونیستی شوروی می‌دانستند. امین بنانی و همایون کاتوزیان نیز این طرح را، یک برنامه «شبه‌مدرنیستی اعتبارساز برای ظاهر پوشانی عقب‌ماندگی‌های اجتماعی می‌دانستند (کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۱۸۰-۱۷۹؛ Banani, 1961, p: 120). در جهت قوانین انحصار تجارت، محدودیت شدید واردات منسوجات و ابریشم وجود داشت. رضاشاه در این راستا مبادرت به ساخت کارخانه‌های متعدد نساجی کرد. بیشتر کارخانه‌ها در انحصار وی بود که سود هنگفتی عاید رضاشاه می‌شد. ایجاد این کارخانه‌ها و صنایع بیشتر به نفع رضاشاه بود و راهبرهای او برای حل معضلات به ضرر بخشی دیگر بود.

از سوی دیگر؛ او با ایجاد کارخانه‌های پنبه‌پاک‌کنی، حریربافی، نساجی و ساخت‌وساز هتل و کازینو و کشیدن جاده‌های اختصاصی به کمک ارتش برای این مراکز، به دایره بورژوازی صنعتی پیوست (مهربان، ۱۳۹۹: ۳۳). تنها در صنعت نساجی از ۲۰۰ هزار دوک تأسیسات نساجی در کل ایران، ۵۸ هزار تا از آن متعلق به رضاشاه بود (ایوانف، ۱۳۵۶: ۷۶). در دهه ۱۳۱۰ ه.ش به دلیل احداث کارخانه‌های دولتی و خصوصی، دولت تصمیم گرفت لایحه جامعی به کمک نماینده سازمان بین‌المللی کار درباره مقررات واحدهای صنعتی تدوین کند. این لایحه با نام «نظام‌نامه کارخانجات و مؤسسات صنعتی» در ۱۹ مرداد ۱۳۱۵ ه.ش به تصویب هیأت‌وزیران رسید. این قوانین هم بار دیگر فقط روی کاغذ آمد و با توجه به عدم قدرت کارگران، اجرایی نشد (لاجوردی، ۱۳۶۹: ۴۱-۴۵). در همین دوران کارگران با انواع مجازات و تنبیه از سوی کارفرما روبرو بودند؛ از جمله جریمه نقدی از بیست تا هفتاد ریال، مجازات زندان از سه تا هفت روز و غیره.

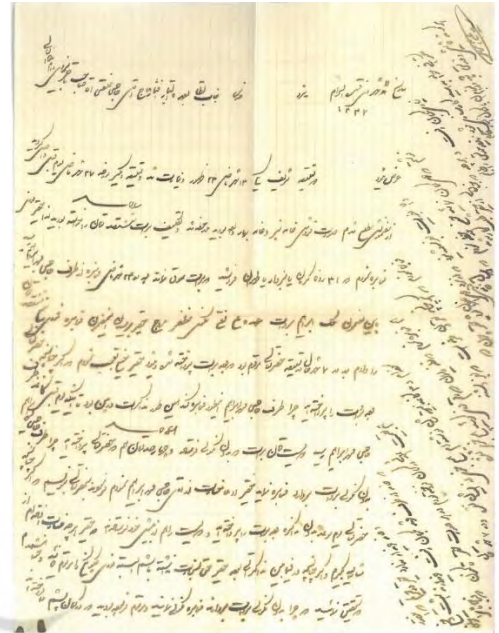
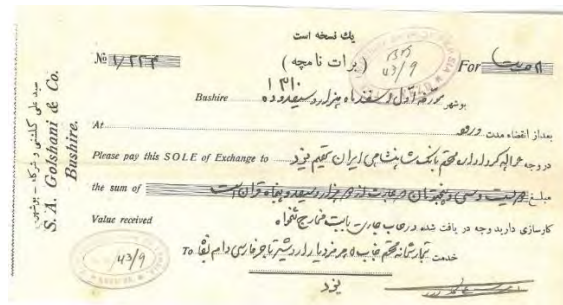
براساس گزارش محرمانه شماره ۱۵۴ (۶۵۵۲/۴. ۸۹۱) مورخ ۱۳۱۸ ه.ش (۶ آوریل ۱۹۳۹ م) کنسول آمریکا، جیمز اس. موس (پسر)، انتقال ابریشم‌بافان یزدی بدون رضایت آن‌ها به کارخانه نساجی مازندران که خودش مالک آن بود؛ نمونه‌ای از این ادعا است: «احتراماً به عرض می‌رساند که دارند تعدادی از کارگران کارخانه ابریشم‌بافی یزد را اجباراً به مازندران انتقال می‌دهند. چنان‌که وزارتخانه بدون شک اطلاع دارد ابریشم‌بافی از صنایع مهم یزد به حساب می‌آید. پیش از روی کار آمدن شاه کنونی، همه صاحب‌منصبان و شخصیت‌های سرشناس ایران ردای ابریشمی می‌پوشیدند که پارچه‌اش عمدتاً در یزد بافته می‌شد. با رواج لباس‌های اروپایی، استفاده از ردای ابریشمی نیز از مد افتاد ولی کارخانه ابریشم‌بافی یزد توانست همچنان به کار خود ادامه دهد. در یزد نه درخت توتی رشد می‌کند و نه آب کافی برای پرورش آن وجود دارد. در نتیجه پنبه‌های ابریشمی را که در مازندران و گیلان تولید می‌شود به یزد می‌برند تا ریسیده و بافته شود و پارچه‌ها را نیز در تهران و شهرهای دیگر ایران می‌فروشند ...» (مجدد، ۱۳۸۹: ۹۱).

گسیل داشتن کارگران یزدی به شهری مثل مازندران که هم اجبار بود و نیز از لحاظ آب و هوایی با آنان سازگاری نداشت و ممانعت از رفتن به آنجا به گونه‌ای پیگرد قانونی داشت، از طرح‌هایی بود که پس از تصویب قانون انحصار تجارت خارجی برای شهر یزد آسیب‌زا بود. در ادامه گزارش مذکور این موضوع به صورت واضح اشاره شده است:

«چند سال پیش به موجب قانون انحصار تجارت خارجی واردات ابریشم به ایران ممنوع شد و حدود یک سال پیش هم یک کارخانه ابریشم‌بافی که متعلق به شاه بود به دست شخص او در چالوس مازندران گشایش یافت. ظاهراً نتوانسته‌اند کارگران ماهری برای دستگاه‌های بافندگی شاه پیدا کنند و اخیراً کارگران یزدی را به همین منظور به مازندران برده‌اند. یزد شهر بسیار مرتفع نزدیک به ۳ هزار فوت بالای سطح دریا و بسیار خشک و بی‌آبی است. اگر حتی سه روز در سال باران بیارد مردم آن را سال پرآبی تلقی می‌کنند. ساکنان یزد معمولاً به دلخواه خود به مازندران نمی‌روند؛ زیرا به دلیل مه آلود بودن هوای استان‌های شمالی که ارتفاعی کمتر از سطح دریا دارند به مالاریا، سل و سایر امراض مبتلا می‌شوند. مشکل اجبار یزدی‌ها برای مهاجرت به مازندران را نظمیۀ ایران حل کرده است. نظمیۀ همه آن‌هایی را که می‌گفتند ابریشم‌باف هستند، دستگیر و در کلانتری جمع کرد تا تعدادشان به اندازه یک بار کامیون شد، و سپس همه را به مازندران فرستاد تا تقریباً بدون مواجب در کارخانه ابریشم‌بافی شاه کار کنند. البته می‌گویند روزی یک ریال (برابر با ۳ سنت براساس نرخ تجارتی ارز) به آن‌ها پرداخت می‌شود، که اینجانب مبلغ فوق را به هیچ وجه برای امرار معاش کافی نمی‌دانم. عمده فعالیت ابریشم‌بافی یزد در کارگاه‌های خانگی صورت می‌گیرد، و به همین سبب مأموران نظمیۀ خانه‌به‌خانه مردم را به دنبال دستگاه‌های بافندگی و بافندگان تفتیش کرده‌اند. مأموران کسانی را که منکر مهارت کار با دستگاه بافندگی بودند آن قدر کتک می‌زدند تا اینکه یا اعتراف کنند و یا مأموران قانع شوند که بافنده نیستند. حدود ۳۵۰ نفر به مازندران تبعید شده‌اند، و تفتیش خانگی همچنان ادامه دارد... اطلاعات فوق را یک تاجر اروپایی مؤرد وثوق که دو سال گذشته را در یزد زندگی کرده، تأیید کرده است. او در توصیف روش استخدام کارگر برای کارخانه‌های ریسندگی اعلی حضرت، آن را «چیزی کمتر از بردگی» ندانست» (همان: ۹۲-۹۳).

در سال ۱۳۱۱ هـ.ش برای رسیدگی و نظارت بر مرغوبیت، عدم تقلب در امر پارچه‌بافی، رنگ و کیفیت منسوجات، رسیدگی به شکایات نساجان و شعرباغان و اندیشیدن تدابیری جهت ترویج منسوجات یزدی در شهرداری یزد؛ «کمیسیون نساجی» تأسیس شد تا استانداردهای لازم در این صنعت بررسی شود. بدین منظور؛ تعدادی از مفتشین بلدیۀ (شهرداری) را مأمور می‌کردند که از طرف کمیسیون نساجی شهر یزد به کارگاه‌های بافندگی محلات یزد سرکشی کنند و افرادی که به اهمال و یا در نقش پارچه، رنگ آمیزی پارچه‌ها، در عرض پارچه، نمره نخ استعمالی آن و یا در میزان نخ کاربرده در نساجی تقلب می‌کنند، مشمول جرائم شوند. از اعضای انجمن شهرداری یزد در دوره رضاشاه می‌توان دکتر طاهری؛ حکیم بلدیۀ (پزشک شهرداری) یزد، محمد گلشن، حسین کوراوغلی، حاج معین‌الملک (مسئول حکومت یزد) و غیره را نام برد (اسنادی از انجمن‌های بلدی و تجار و اصناف (۱۳۰۰-۱۳۲۰ هـ.ش)، ۱۳۸۰، ج ۲: ۵۹۶-۵۹۸؛ رضوی، ۱۳۷۸: ۵۷۳-۵۷۶). باید گفت که تحقق این اهداف در سایه اقدامات پولی و وضع قوانین و مقررات جدید، ایجاد کارخانه‌های بیشتر، توجه به صادرات غیرنفتی، حاکمیت استبداد و غیره انجام گرفت (موسایی، ۱۳۹۰: ۵۸). بنابراین؛ با وجود کارخانه‌های صنعتی جدید، تغییری در اقلام معامله‌شده به وجود آمد و محصولات محلی در مقایسه با کالاهای صنعتی کمتر رقابتی شد و ماهیت تجارت و مصرف را تغییر داد. در مؤرد نحوه پرداخت و روش‌های مورد استفاده برای معاملات در این دوره، تغییر از حواله (تصویر ۸)، برات (تصویر ۹) و پول نقد به بانکداری صورت گرفت. سیستم اعتباری که زمانی به شدت به اعتماد شخصی و روابط اجتماعی متکی بود، جای خود را به سیستم‌های بانکی ساختاریافته‌تر داد.

دگرگونی تجاری و صنعتی یزد در عصر رضاشاه (۱۳۲۰-۱۳۰۴ ه.ش) / رنجبر جمال آبادی، زرگری نژاد و ربیعی

تصویر ۹: برات: از تجارتخانه هرمز دیار اردشیر تاجر فارسی در وجه بانک شاهنشاهی شعبه یزد، اول اسفند ۱۳۱۰ ش، مجموعه اسناد شخصی آقای حمیدرضا امیری- یزد

تصویر ۸: توضیح در مؤرد حواله به آقای حاجی علی نقی آقا صاحب تاجر یزدی ۱۱ ذی القعدة ۱۳۴۷ ق.، مجموعه اسناد شخصی آقای حمیدرضا امیری- یزد

در دوره قاجار مبادلات کالا در داخل کشور و دادوستد خارجی به سبب نبودن مؤسسه معتبر صرافی و بانکی با مشکل مواجه بود که با تأسیس بانک شاهنشاهی و بانک استقراضی روس در ایران این روند تسریع شد؛ اگرچه در ادامه مشکلاتی به وجود آمد؛ اما برای بازرگانان، مبادلات جنسی و تأمین اعتبار توسعه یافت و مجبور بودند از سیاست پولی و اعتباری این دو بانک پیروی کنند. بانک شاهنشاهی چاپ اسکناس را به نسبت افزایش حجم واردات و مبادلات خارجی و داخلی و به میزان اسکناس در گردش منوط کرده بود که به مرور زمان بین سرمایه بانک و حجم اسکناس در جریان، عدم توازن صورت گرفت (رضائی، ۱۳۸۹: ۲۵۳-۲۵۴). پس از آن در دوره رضاشاه؛ بانک سپه نخستین بانک ایرانی در سال ۱۳۰۴ ه.ش تأسیس و در سال ۱۳۰۷ ه.ش بانک ملی ایران گشایش یافت و از سال ۱۳۱۱ ه.ش نشر اسکناس و از سال ۱۳۱۴ ه.ش نظارت بر امور ارزی و موازنه بازرگانی خارجی کشور به آن واگذار شد. شعبه بانک ملی در سال ۱۳۱۳ ه.ش در یزد افتتاح شد و مبلغ وام‌های اعطائی از سال ۱۳۱۳ تا ۱۳۱۹ ه.ش حدود ۱۰۰ میلیون ریال بود (ربیعی رودسری، ۱۳۸۱: ۷۲-۷۵؛ بانک ملی ایران، ۱۳۳۸: ۲۴-۳۰).

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر نشان داد که تحولات اقتصادی یزد در عصر رضاشاه، نه یک پدیده اتفاقی؛ بلکه محصول تعامل دوسویه میان «نوسازی ساختاری دولت مرکزی» و «هوشمندی راهبردی نخبگان تجاری محلی» بوده است. یافته‌های تحقیق را می‌توان در سه محور اساسی خلاصه کرد:

۱. گذار از انزوای جغرافیایی به مرکزیت ترانزیتی: نوسازی زیرساخت‌های حمل‌ونقل و تبدیل سیستم کاروانی به سیستم گاراژی، هزینه‌های مبادله را تا ۴۰ درصد کاهش داد. اسناد نویافته (بارنامه‌ها) تأیید می‌کنند که یزد در این مقطع از یک کانون تجاری محصور، به یک مرکز جدید در مسیر شمال- جنوب تبدیل شد که این امر، زیربنای لازم برای ورود ماشین‌آلات صنعتی را فراهم آورد.
۲. تغییر الگوی سرمایه (از تجارت به صنعت): قانون انحصار تجارت خارجی (۱۳۰۹ ش) با وجود ضربه اولیه به شبکه‌های سنتی تجاری، به‌عنوان یک محرک اجباری عمل کرد. تجار یزدی با درکی واقع‌بینانه از محدودیت‌های نوین، سرمایه خود را از «واردات کالای مصرفی» به «تأسیس شرکت‌های سهامی نساجی» سوق دادند. این گذار، یزد را به قطب صنعت نساجی ایران بدل کرد و طبقه نوین «تجار- صنعتگر» را پدید آورد.
۳. دوگانگی نوسازی (رشد صنعتی در برابر استثمار اجتماعی): علی‌رغم شکوفایی شاخص‌های اقتصادی، نوسازی در یزد با چالش‌های کالبدی و انسانی همراه بود. جایگزینی سیستم اعتباری متکی بر اعتماد با تشریفات اداری بانکی و فشار بر صنایع خرد (شعربافی) از طریق تفتیش‌های نظامیه و مداخلات آمرانه دولت (مانند انتقال اجباری کارگران به مازندران طبق گزارش کنسولگری آمریکا)، نشان می‌دهد که این شکوفایی با نوعی «بردگی مدرن» و تضعیف معیشت طبقات فرودست که در آن، حقوق نیروی کار قربانی اهداف کلان صنعتی‌سازی می‌شد، همراه بوده است. همچنین؛ تخریب بافت تاریخی برای احداث خیابان‌ها، همبستگی صنفی بازار را سست کرد که نشان‌از ماهیت استبدادی این نوسازی بود.
- در مجموع؛ یزد در این دوره موفق شد با حفظ پیوندهای سنتی و انطباق با تشریفات اداری نوین (بانکداری و اتاق تجارت)، الگویی منحصر به فرد از توسعه پایدار شهری را در تاریخ اقتصادی ایران به ثبت برساند که ریشه‌های صنعتی امروز این شهر، مدیون همان تحولات ساختاری عصر رضاشاه است.

جدول ۱: خلاصه تحولات ساختاری یزد (۱۳۲۰-۱۳۰۰ ه.ش)

جنبه تحول	وضعیت پیش از نوسازی	وضعیت پس از نوسازی	پیامد تجاری / اقتصادی
حمل و نقل	کاروان‌های شتر (سفر ۶۰ روزه)	کامیون و گاراژ (سفر ۶ روزه)	تسریع مبادلات و کاهش ۴۰٪ نرخ کرایه بار
ساختار مالی	حواله، برات و اعتماد شخصی	بانک‌ملی و تشریفات رسمی	رسمی‌سازی معاملات و نظارت دولت بر ارز
بافت شهری	بازار پیوسته و محصور در بارو	خیابان‌های صلیبی و تخریب ارگ	گسست اجتماعی و انتقال تجارت به حاشیه خیابان
نیروی کار	کارگاه‌های خانگی (شعربافی)	کارخانه‌های بزرگ و شرکت سهامی	تبدیل سرمایه تجاری به صنعتی؛ استثمار کارگران

کتاب‌نامه

- اسنادی از انجمن‌های بلدی و تجار و اصناف (۱۳۲۰-۱۳۰۰ ش)، (۱۳۸۰)، تهیه و تنظیم معاونت خدمات مدیریت و اطلاع‌رسانی دفتر رئیس‌جمهور، ج ۲، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- آیتی، عبدالحسین (۱۳۱۷)، تاریخ یزد، یزد، گلبهار.
- ایوانف، م. س. (۱۳۵۶)، تاریخ نوین ایران، ترجمه هوشنگ تیزابی و حسن قائم‌پناه، تهران، حزب توده ایران.
- بانک‌ملی ایران (۱۳۳۸). تاریخچه سی‌ساله بانک‌ملی ایران ۱۳۳۷-۱۳۰۷ ش، به‌کوشش محمد نصیری و عبدالعلی جهانشاهی، تهران: بانک‌ملی ایران.
- تایپون، ب. فرانک و آلا ریچ، رابرت (۱۳۷۵)، تاریخ اقتصادی و اجتماعی اروپا، ترجمه کریم پیرحیاتی، تهران: علمی و فرهنگی.

- حبیبی، محسن و دیگران (۱۳۸۹)، «از فروریختن باروها تا اندیشه شاهراه‌ها (پیشینه طرح‌های شهری و انگاره‌های شهر تهران از ۱۳۰۹ تا ۱۳۴۵)»، صفه، دوره ۲۰، ش ۵۰، ۸۵-۱۰۲.
- حلّاج، صفیه و مرشدی، ابوالفضل (۱۴۰۱)، «تجدد صنعتی یزد در عصر پهلوی (مؤرد کاوی صنعت نساجی مدرن شهر یزد بین سال‌های ۱۳۱۰ تا ۱۳۴۲)»، پژوهش‌نامه تاریخ/اجتماعی و اقتصادی، س ۱۱، ش ۱، ۵۳-۸۵.
- ربیعی‌رودسری، منیژه (۱۳۸۱)، بانک و بانک‌داری در ایران، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- رضائی، امیرمسعود (۱۳۸۹)، ایران در زمان ناصرالدین‌شاه قاجار، تهران، پیمان.
- رضوی، ابوالفضل (۱۳۸۹)، «تشکیلات پیشه‌وری در عهد ایلخانان»، تاریخ‌نامه/ایران بعد از اسلام، س ۱، ش ۱، ۴۳-۶۷.
- رضوی، ابوالفضل (۱۳۸۸)، «جایگاه بازاریان در اقتصاد و جامعه عصر ایلخانان»، پژوهش‌های تاریخی، ش ۱، ۵۱-۶۶.
- رضوی، محمد (۱۳۷۸)، خاطرات نواب وکیل، به تصحیح اکبر قلم‌سیاه، تهران، گیتا.
- رواسانی، شاپور (۱۳۷۶)، دولت و حکومت در ایران در دوره تسلط استعمار سرمایه‌داری، تهران، شمع.
- سعیدی، علی‌اصغر و شیرین‌کام، فریدون (۱۳۸۸)، موقعیت تجار و صاحبان صنایع در ایران عصر پهلوی؛ زندگی و کارنامه حاج محمدتقی برخوردار، تهران، گام‌نو.
- سیاح، محمدعلی‌بن محمدرضا (۱۳۵۹)، خاطرات حاج‌سیاح یا دوره خوف و وحشت، به‌کوشش حمید سیاح، تصحیح سیف‌الله گلکار، چ ۳، تهران، امیرکبیر.
- طاهری، احمد (۱۳۱۷)، تاریخ یزد، یزد، گلبهار.
- عین‌السلطنه (۱۳۷۸)، روزنامه خاطرات عین‌السلطنه (قهرمان‌میرزا سالور)، به‌کوشش مسعود سالور و ایرج افشار، تهران، اساطیر.
- غلامی، شهرام (۱۳۹۷)، اقتصاد کشاورزی ایران (دوره پهلوی اول)، تهران، دنیای اقتصاد.
- فلور، ویلم (۱۳۶۵)، جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران، ج ۲، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران، توس.
- قلم‌سیاه، اکبر (۱۳۷۰)، تاریخ سالشماری یزد، زیر نظر ایرج افشار، تهران، فرهنگ ایران‌زمین.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون (۱۳۷۲)، اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران، مرکز.
- کاظمینی، محمد و رهبران، محمود (۱۳۸۲)، دانشنامه مشاهیر یزد، ۳ مجلد، یزد، ریحانه‌الرسول.
- کریمی، علیرضا و محمد رضائی (۱۳۹۲)، «روابط تجاری ایران و جنوا در دوره ایلخانان»، تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء (س)، س ۲۳، ش ۱۸، ۵۱-۶۸، ۱۳۹۲.
- گلشن، جلال (۱۳۸۴)، یزد دیروز، آداب، سنن و رخدادهای ۱۳۸۴-۱۳۰۴ ش، به‌اهتمام میرزا محمد کاظمینی، قم، صحیفه خرد.
- لاجوردی، حبیب (۱۳۶۹)، اتحادیه‌های کارگری و خودکامگی در ایران، ترجمه ضیا صدیقی، تهران، نشر نو.
- مجد، محمدقلی (۱۳۸۹)، رضاشاه و بریتانیا (براساس اسناد وزارت خارجه آمریکا)، ترجمه مصطفی امیری، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.
- مختاری‌اصفهانی، رضا و دیگران (۱۳۸۳)، گزارش‌های ایالات و ولایات از اوضاع اجتماعی-اقتصادی ایران در سال ۱۳۱۰ ه.ش، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

مهدوی، اصغر و افشار، ایرج (۱۳۸۰)، *یزد در اسناد امین‌الضرب (سال‌های ۱۳۳۰-۱۲۸۱ ه.ق)*، تهران، فرهنگ‌ایران‌زمین.
مهربان، رسول (۱۳۹۹)، *اصلاحات ارضی*، تهران، نشر افکار جدید.
موسایی، میثم (۱۳۹۰)، *تجارت خارجی ایران (در عهد قاجار و پهلوی)*، تهران، جامعه‌شناسان.
هدایت، مهدی‌قلی‌خان (۱۳۴۴)، *خاطرات و خطرات (توشه‌ای از تاریخ شش پادشاه و گوشه‌ای از دوره زندگی من)*، تهران، کتابفروشی زوآر.

اسناد

ساکما، ۲۹۳/۱۱۶۵۶، برگ ۱۴-۱۲.
ساکماق، ۱۷۹۵۰۴/۱، ۱۳۱۴ ش.
ساکماق، ۱۴۷۸۰۲/۱۶، ۱۳۱۴ ش.
ساکماق، ۱۴۸۵۰۱/۲، ۱۳۱۶ ش.
ساکماق، ۱۷۹۵۰۴/۳، ۱۳۱۷ ش.
ساکماق، ۱۴۸۵۰۱/۴، ۱۳۱۷ ش.
ساکماق، ۱۴۸۴۳۴/۵، ۱۳۱۶ ش.
ساکماق، ۱۷۹۵۰۴/۵، ۱۳۲۱ ش.
مجموعه اسناد شخصی حمیدرضا امیری.

روزنامه‌ها و مجلات

اطلاعات. (۱۳۱۰). س ۶، ش ۱۳۵۵، ص ۲.
مجله بانک ملی ایران. (سال ۱۳۰۹ تا ۱۳۲۰). ش ۱ تا ۴۸.

Banani, Amin. (1961). *The Modernization of Iran 1921- 1941*, Stanford: Stanford University Press.
Bonine, Micheal, (1981). *Stop and shopkeepers: Dynamicsof an Iranian Provincial Bazar, Modern Iran: The Dialectics of Continuity and Chang*, Ed. By Michael E. Bonnine, Nikki R.
Burrell. R. M. (ed). (1997). *Iran political diaries*, London: Archive editions.
Keddie, State University of New York, Albany Press, P. 233-258.

تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، سال سوم، شماره اول (پیاپی هفتم)، بهار ۱۴۰۵

